

Наталія ЯСАКОВА

Національний університет „Києво-Могилянська академія”

Семантична типологія і мовна репрезентація неозначено-предметного суб'єкта

Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності зумовлює формування в її межах специфічних способів вербалізації неозначених суб'єктів. У разі відсутності суб'єктної синтаксеми на синтаксичному рівні формуються неозначено-особовий і неозначено-предметний функційні варіанти семантики третьої особи, які репрезентовані в українській мові спеціалізованими синтаксичними структурами. Наявність особливих конструкцій для вираження дій і станів неозначеного неособового суб'єкта не відзначено в традиційній класифікації односкладних речень. Такі синтаксичні одиниці віднесено до широкого й різнорідного з погляду суб'єктної семантики класу безособових структур. Групу речень, неозначеним суб'єктом яких є не особа, предмет, виокремлено у працях небагатьох мовознавців – Г. Золотової¹, Т. Ломтева², Н. Онипенко³. Однак наявність семантичних і формальних відмінностей між реченнями з суб'єктом особою та не особою, розуміння специфічної неозначеності предметних суб'єктів, які не можуть бути експліковані окремою синтаксемою, виявились у потрактуванні дієслівних форм⁴, типології речень загалом⁵ чи так званих безособових структур⁶. Увагу мовознавців

¹ Г. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2003, с. 118–119.

² Т. Ломтев, *Предложение и его грамматические категории*, Москва 2007, с. 160–161.

³ Н. Онипенко, *Теория коммуникативной грамматики и проблема системного описания русского синтаксиса* [в:] „Русский язык в научном освещении”, № 2, 2001, с. 112–114.

⁴ В. Виноградов, *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986, с. 376–383.

⁵ Ю. Степанов, *Имена, предикаты, предложения (Семиотическая грамматика)*, Москва 1981, с. 162–169.

⁶ П. Дудик, *Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення)*, Київ 1973, с. 74–79.

привертав і особливий зв'язок безособових дієслів із семантикою суб'єктної неозначеності⁷.

Мета пропонованої публікації – з'ясувати семантичну своєрідність і засоби репрезентації неозначено-предметного суб'єкта у спеціалізованих синтаксичних структурах української мови. Для її досягнення розв'язано такі завдання: узагальнено спроби граматистів виокремити та інтерпретувати такі речення, встановлено формальні ознаки властивих їм предикатів, класифіковано й проаналізовано неозначено-предметні речення відповідно до семантичних характеристик суб'єкта. Дослідження здійснено на матеріалі сучасної української мови – художніх, наукових, публіцистичних текстів періоду ХІХ – початку ХХІ ст. Для інтерпретації речень із неозначено-предметними суб'єктами як основний використано описовий метод, також застосовано елементи дистрибутивного, компонентного і трансформаційного аналізу.

У *Курсі сучасної української мови* за редакцією Л. Булаховського найнеозначенішим суб'єктам абсолютно безособових речень протиставлено суб'єкти тих речень, де головний член вербалізує дію людини. Абсолютно безособовими визнано такі речення на позначення явищ природи, в яких „не можна поставити будь-який підмет, навіть найзагальніший за своїм значенням, на зразок *щось*”⁸, напр.: *Розвиднюється; Сутеніє; Смеркало*. Решті структур приписана більша чи менша подібність до двоскладних речень⁹. Значна частина таких відносно-безособових речень, на думку авторів, сприймається як особливий варіант з більшою неозначеністю, загальністю суб'єкта¹⁰. Констатовано й навмисне вживання речень відносно-безособового типу для створення враження загадковості, тасмничості дії, випадки вживання безособової конструкції на позначення дій невідомої особи. Останні названо архаїчними, співвідносними із двоскладними реченнями з підметом *хтось*, які в сучасному мовленні частотніші, пор.: – *Глядіть! – гукнуло ззаду* (Ю. Смолич) – *Хтось гукнув*¹¹.

П. Дудик, аналізуючи безособові речення, диференціює їх із урахуванням специфіки суб'єктної семантики. З-поміж структур із безособовим дієсловом науковець виокремлює такі, що повідомляють про стихійні явища, стани і процеси у природі, навколишньому середовищі, та такі, що позначають переживання, настрої та фізичні відчуття людини. У реченнях першого типу, на думку П. Дудика, відсутність суб'єкта є абсолютною, „він повністю усунений з розумово-почуттєвої сфери”, напр.: *Дощить; Вечоріє; Розвиднялося*. Семантично близькими до таких безсуб'єктних структур учений вважає речення з особовим

⁷ М. Шелякин, *О происхождении и употреблении безличной формы русского глагола* [в:] „Вопросы языкознания”, № 1, 2009, с. 36–40.

⁸ *Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. Булаховського, т. 2., *Синтаксис*, Київ 1951, с. 53.

⁹ *Ibidem*, с. 67.

¹⁰ *Ibidem*, с. 57.

¹¹ *Ibidem*, с. 54.

дієсловом у безособовому значенні, що описують стихійні, атмосферно-метеорологічні явища, суто природні, фізичні процеси, „виражаючи дію невідомої чи малозрозумілої сили”, напр.: *На дворі мело; Гуркоче*.¹²

З-поміж речень із неозначеним суб'єктом Т. Ломтев виокремив неозначено-предметні, специфічність структури яких полягає в тому, що факт відсутності відповідного іменника є показником неозначеності предмета, напр.: *В лесу шумит, плачет і воет; На горе горит; Слепит глаза*. Неозначено-предметний суб'єкт таких речень мислиться 1) як член певної збірної множини предметів; 2) як один, байдуже який предмет, але не обов'язково кожен предмет із цієї сукупності. Як неозначено-предметні Т. Ломтев кваліфікує і речення, що повідомляють про вияви запахів типу *Пахнет сеном*. Оскільки сіном можуть пахнути і сіно, і руки, і волосся, вчений вважає, що предикат у наведеній структурі характеризує неозначений предмет – байдуже який, але не обов'язково будь-який.¹³ Від неозначених Т. Ломтев відрізняє формальні предикатні предмети, представлені у змісті ще одного з тих класів речень, які прийнято вважати безособовими, напр.: *Светаёт; Смеркается; Моросит*. Учений стверджує, що предмет, який мають на увазі такі речення, не можна характеризувати як означений, неозначений чи узагальнений: ці поняття передбачають існування не тільки граматичної предметності, а й інших різних властивостей (конкретний / абстрактний, живий / неживий тощо). У змісті згаданих речень Т. Ломтев убаचाє тільки граматичну предметність.¹⁴

Функційні відмінності, притаманні різним суб'єктам третьої особи, відзначив Ю. Степанов. У таксономії речень, що покликана впорядкувати характерні зв'язки предикатів із суб'єктами того чи того типу (істотами / неістотами, особами / не особами, означеними / неозначеними), вчений виокремив три типи структур: „Я”-речення, „Він”-речення і „Воно”-речення. Останній тип конструкцій, які названо ще „локус”-реченнями, протиставлений двом іншим, оскільки їхній суб'єкт не має рис не тільки істоти, а й окремого предмета, являючи собою вказівку місця і часу, напр.: *На дворе сыро; Сегодня пасмурно*. На противагу „Я”-реченням і „Він”-реченням, які здатні виконувати функцію індивідуалізації, „локус”-речення, на думку Ю. Степанова, реалізують тільки функцію референції до зовнішнього світу.¹⁵

Г. Золотова спочатку кваліфікувала речення, що нерозчленовано позначають явища природи та стани середовища типу *Морозит; Ветрено; Темень*, як безсуб'єктні, а отже, в її розумінні односкладні структури, які протистоять решті, суб'єктним, двоскладним. Разом з тим науковець відзначала близькість таких

¹² П. Дудик, *op. cit.*, с. 74–77.

¹³ Т. Ломтев, *op. cit.*, с. 160–161.

¹⁴ *Ibidem*, с. 163–167.

¹⁵ Ю. Степанов, *Имена, предикаты, предложения (Семиотическая грамматика)*, Москва 1981, с. 162–169.

односкладних речень до структур із синтаксичним значенням третьої особи, оскільки позначене в них явище – не учасник мовленнєвого спілкування.¹⁶ Згодом вона визнала, що і ці речення мають предметно-просторовий суб'єкт, який може бути виражений певними засобами локативної семантики і має значення третьої особи та „неособовості”. Неназваність суб'єкта в локус-реченнях, як іменує Г. Золотова такі структури слідом за Ю. Степановим, є звичайною за умови спостереження ознаки в дейктичних координатах *я-тут-тепер*, проте у випадку зіставлення або протиставлення різних локусів вербалізація локативного суб'єкта обов'язкова. Г. Золотова констатувала й частотність імпліцитного вираження іншого неособового суб'єкта – стихійного каузатора, напр.: *залило подвал, замело дорогу*. Причиною цього вона вважає його надлишковість. Як різновид моделі зі стихійним каузатором кваліфіковано й речення, що видаються науковцю свідченням давнього міфологічного світосприйняття. Особовий суб'єкт інволютивного стану постає в них об'єктом сприятливого чи несприятливого впливу якоїсь невідомої сили, долі, обставин, напр.: *Куда тебя несет!; Дернуло меня с ним связаться*.¹⁷

У *Комунікативній граматиці російської мови* за редакцією Г. Золотової виокремлено групу речень із суб'єктною модифікацією неозначено-предметної семантики, до якої належать конструкції з неназваним суб'єктом і предикатом у формі третьої особи однини або середнього роду минулого часу. Неназваність суб'єкта таких речень пояснено а) надлишковістю (переважно в повідомленнях по явища природи) або б) незнанням, непізнаністю суб'єкта¹⁸. У реченнях першого типу поєднуються ознаки стихійності й синтаксично значимої імпліцитності суб'єкта-каузатора. Надлишковість назви такого суб'єкта аргументовано тим, що „характер впливу стихійних сил зумовлений природою речей”.¹⁹ У структурах другого типу, де стихійний каузатор не названий через непізнаність, незнання, наявний суб'єкт мимовільного стану, напр.: *Нас повело неведомо куда* (А. Тарковский). Випадки називання цієї сили самі по собі делексикалізовані або фразеологізовані і майже дорівнюють вживанню дієслів у третій особі (поза парадигмою) чи в середньому роді минулого часу з неназваним каузатором.²⁰ Речення зі стихійним і стихійно-міфологічним суб'єктом-каузатором, на думку авторів граматики, „переступають межу між монопредикативними і поліпредикативними структурами”.²¹

¹⁶ Г. Золотова, *К понятию предикативности* [в:] *Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков*, Ленинград 1975, с. 152.

¹⁷ *I d e m*, *Понятие личности / безличности и его интерпретации* [в:] „*Russian Linguistics*”, vol. 24, 2000, p. 103–115.

¹⁸ Г. Золотова, Н. Онипенко, М. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, под общ. ред. Г. Золотовой., Москва 1998, с. 116–117.

¹⁹ *Ibidem*, с. 127.

²⁰ *Ibidem*, с. 128.

²¹ *Ibidem*, с. 135.

Підтримуючи концепцію Г. Золотової, Н. Онипенко запропонувала таку диференціацію суб'єктів: особові, неособові (предметні) і позаособові (просторові). За відсутності суб'єктної синтаксеми особові суб'єкти реалізуються в означеній, неозначеній і узагальненій структурно-семантичних модифікаціях, неособові – тільки в неозначеній, напр.: *В трубе забулькало; Пробило полночь*; позаособові – в означеній, напр.: *На улице светло; Рассвело; Теснота*. Структури останнього типу науковець вважає означено-просторовою модифікацією речень по лінії суб'єкта і вбачає в них суб'єкта сприйняття та мовлення, який перебуває в тому просторі, про який говорить, напр.: *Рассвело* (тут, навколо мене); *Теснота* (тут, зараз, навколо мене).²²

Онтологічну відмінність між суб'єктами третьої особи відзначив М. Шелякін, указуючи, що безособова форма російського дієслова насправді є формою третьої особи зі значенням нефіксованої предметності, яке протистоїть значенню фіксованої предметності третьої особи.²³ Науковець звернув особливу увагу на здатність безособових дієслівних форм позначати дію, стан неозначеного неособового суб'єкта на противагу означено-особовим, неозначено-особовим і узагальнено-особовим формам дієслова. Первісним та інваріантним значенням безособових форм, на думку М. Шелякіна, була вказівка на невідомість суб'єкта речення (усунене *щось*). У сучасній російській мові вони експлікують невідомість суб'єкта в таких випадках: у разі невідомості та пошуків виконавця дій (*завозилось, скребет*), вияву стихійних природних явищ (*verba meteorologica: светает, брезжит, снежит* тощо), коли неконтрольовані й незрозумілі стихійні сили викликають неприємні психофізичні відчуття й пошкодження частин тіла (*заложило ухо, свело ноги*), у разі неконтрольованого впливу невідомої стихійної сили на стан особи (*лихорадит, осенило*), стан предмета (*залило, перевернуло*) тощо. У низці випадків М. Шелякін відзначає наявність у реченнях із безособовими формами дієслова таких компонентів, що поєднують значення об'єкта невідомої стихійної сили і носія стану, проте називає безособову форму дієслова абсолютно неозначено-особовою або невідомо-суб'єктною.²⁴

В українській мові реченням із неозначено-особовим суб'єктом за способом мовного вираження протистоять неозначено-предметні конструкції, неозначений суб'єкт яких не належить до категорії осіб. Дієслівний предикат таких речень має форму третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу на відміну від таких самих форм множини, що характерні для мовної репрезентації на формально-граматичному рівні неозначено-особового суб'єкта. Неозначеність імпліцитного предметного суб'єкта може

²² Н. Онипенко, *op. cit.*, с. 112–141.

²³ М. Шелякін, *Знаковые функции умолчания синтаксем в простых предложениях русского языка* [в:] *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста*, Москва 2002, с. 195.

²⁴ *Idem*, *О происхождении и употреблении безличной формы русского глагола*, *op. cit.*, с. 38–40.

мати різну природу: зумовлюватися невідомістю, неактуальністю, незбагненістю, складністю або й неможливістю його виокремлення (індивідуалізації). Відповідно констатуємо його втілення в кількох функційних варіантах.

1) Невідомий суб'єкт. Такий суб'єкт є невідомим для мовця переважно через неможливість або перешкоди його зорового сприйняття (велику відстань, туман, брак або відсутність освітлення, перебування за межами певного приміщення тощо). У реченні представлено предикат перцептивної семантики, переважно звукової, часто наявні локативи, що окреслюють межі, напрямок реалізації дії невідомого суб'єкта, напр.: *За Десною горіло* (О. Довженко); *...раптом почув, як звідти, знадвору, гупнуло у вікно. Навряд чи це сніжка, подумав ти...* (Ю. Андрухович). Невербалізований суб'єкт сприймається як менш означений, індивідуалізований, аніж виражений неозначеним займенником, пор. *Гупнуло і вікно – Щось гупнуло у вікно*. Такі речення передають першу реакцію мовця на несподівану дію, необхідним продовженням якої є з'ясування її каузатора, або описують нечітку з різних причин сприйняття об'єктів навколишньої дійсності.

Невідомість такого суб'єкта є тимчасовою характеристикою. Він часто названий у наступному контексті, напр.: *Над головою в мене стугонить. То миша качає на горіщі кукурудзяний качан* (Г. Тютюнник); *У повітрі десь почало дзижчати, щодали, то більше. Назустріч полетіли комахи, подібні до гедзя...* (І. Багрянний).

Унаслідок неможливості або нечіткості візуального сприйняття ідентифікація суб'єкта як особи чи не особи ускладнена. У цьому випадку семантика предметності може пов'язуватися з діячем особою, вказуючи на граничний ступінь його неозначеності – невідомість. Виражений неозначеним займенником суб'єкт переважно зберігає семантичну ознаку 'істота / не істота', проте для акцентування неозначеності, що зумовлена невідомістю, істоту позначають займенником, первинною функцією якого є вказівка на неістоту, напр.: *...Стало чути, як щось або старе, або недуже береться в баиті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою* (П. Куліш); *Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало* (М. Коцюбинський). *Щось* замість *хтось* використовують і для передавання нечіткості сприйняття навколишніх подій унаслідок їхньої раптовості або розгубленості, поганого самопочуття мовця тощо, напр.: *Щось ухватило мене за голову й з криком: „Дивись! А я думала – глечик!” – кинуло* (Остап Вишня); *Слухаю, щось легенько гладить голівку, плаче... Прокидаюсь* (Г. Косинка). Однак уживання займенникових іменників, що належать до категорії неістот, для вказівки на особу не завжди пов'язане зі зміною рівня означеності суб'єкта. Воно може бути зумовлене наміром мовця виявити незадоволення, негативне ставлення до когось, зневагу, напр.: *Що ті римляне убогі! Чортзна-що – не Брути!* (Т. Шевченко); *Приїде казна-що казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламає* (П. Куліш); *– Чорбатъказна-що у нас, не хазяйка!* (Панас Мирний).

Семантика особовості охоплюється ширшим значенням предметності, тому вказівка на предмет або сукупність предметів у певних випадках може стосова-

тись істот, виявляючи не тільки високий рівень неозначеності, а й всеохопність предикативної ознаки, напр.: *..Тікало од пана і паничини все, що не заплісніло в неволі...* (М. Коцюбинський); *Жінка, три дочки, баба – все тужить-голосить* (О. Довженко); *... усе навколо заметушилось...* (Б. Антоненко-Давидович); *Усе завмерло навкруги...* (В. Шевчук). Більша абстрактність семантики предметності, ніж особовості, в українській мові виявилась не тільки у вживанні займенників. Конструкція без суб'єктної синтаксеми з дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини минулого часу, основний функційний діапазон якої пов'язаний з вираженням дій неозначено-предметних суб'єктів, вживається також на позначення дій невідомих осіб або суб'єктів, не ідентифікованих за ознакою особа / не особа, напр.: *... Як застукотить у сінях, загримотить! Сам пан у двері!* (Марко Вовчок); *А од танку засувом стукнуло. На порозі – Галька* (А. Головка); *Але стрілило услід з темного отвору дверей, і заточився він, і упав у пісок* (В. Дрозд).

Характер дії може чітко вказувати на особовість суб'єкта, проте цю семантику не експліковано на граматичному рівні: у фокусі зображення – перцепція мовця, а не його здогади про джерело дії, напр.: *За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло ехидно і так само, як і перше, злобно...* (І. Багрянний); *На печі закашляло старечим голосом і долинуло: – На хлібі й воді все тримається* (Є. Гуцало).

На відміну від неозначено-особових речень з дієслівними предикатами у формі множини та предикативами на *-но, -то*, які не мають стилістичних обмежень, згадані неозначено-предметні та неозначено-особові структури властиві тільки розмовно-побутовому й художньому мовленню. Завдяки семантичній специфічності такі речення з невербалізованим суб'єктом використовують як виразний стилістичний засіб. Нечіткість суб'єктної семантики, слабке розмежування особового і неособового дозволяє передати найзагальніше сприйняття мовцем певної ситуації дійсності, напр.: *В Ольстері на вулицях горить і стріляє* (Л. Костенко); *Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гуло і ревло* (Л. Костенко). Письменник може зобразити ситуацію очима одного з персонажів, який дезорієнтований у темряві, перебуває у приміщенні, за межами якого реалізується дія невідомого суб'єкта тощо. Читач з відстороненого спостерігача ніби перетворюється на безпосереднього учасника подій, напр.: *І в одну мить видалось мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогнало і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону* (В. Барка); *За дверима затупотіло. Галя шарпнулась до дверей: – Вже, мамо! Тут!... Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко* (І. Багрянний).

2) Неактуальний суб'єкт, напр.: *Так було: застукало по шибках, У ринвах заструмувало раптом...* (М. Рильський); *Навесні Єльку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило* (О. Гончар); *...у Женьки вже запалало в печі* (І. Сенченко). Якщо у реченнях першої групи увага спрямована на встановлення відповідності між неназваним суб'єктом і його ознаками, то в реченнях другої

групи у фокусі уваги перебуває предикат, нерідко у зв'язку з іншими синтаксемами. У подібних реченнях останні можуть набувати суб'єктного відтінку. Зокрема відзначають локативно-суб'єктне значення прийменниково-відмінкових форм або морфологізованих прислівників²⁵, синкретичне значення суб'єкта стану-об'єкта дії, властиве знахідному відмінкові.²⁶ Локатив або об'єкт набувають суб'єктних рис, але повністю не перебирають на себе його функцій, перебуваючи з предикатом у подвійному семантичному зв'язку, напр.: **В печі тріщало** (І. Багрянний); **...Штурмі на цукроварні одбило пальці** (Г. Косинка); **Очі випалило на фронті** (О. Гончар). Пор.: **...У Якимовому вітряку світилось** (М. Коцюбинський) – **Якимів вітряк світився**; **Човни потопило** (В. Нестайко) – **Човни потоплені**.

Предикат часто має виразний семантичний зв'язок із певним типом суб'єктів, вербалізація яких видається мовцеві зайвою, напр.: **Капало зі стріх** (М. Коцюбинський); **Завіяло дороги** (М. Рильський); **В селі вже скрізь погасло** (Г. Тютюнник). Як зауважує М. Гіро-Вебер, такий неназваний актант являє собою ім'я, вірогідність появи якого при дієслові в даному контексті максимальна, отже, його пропуск відповідає загальним законам синтаксису.²⁷ Неназваними через неактуальність часто виступають природні явища, напр.: **Угорі прошеlestіло, а внизу не поворухнуло** (Г. Тютюнник); **...позривало дахи, поломило дерева...** (Л. Костенко) – вітер; **Зранку, в обід, вночі – щодня хлющить** (Г. Тютюнник); **Почало дрібненько постукувати до бляшаного підвіконня** (Т. Зарівна) – дощ.

Оскільки решта параметрів суб'єкта, крім вираженої предикатом ознаки, не важливі, їх установлення в наступному контексті не відбувається. За потреби неактуальний суб'єкт може бути виражений словесно, проте його неназваність у реченні не спричинена тільки мовною економією і не призводить до структурної неповноти конструкції. На формальному рівні предикат не потребує суб'єкта у функції підмета. Суб'єкт не просто пропущений, він маркований як такий, що належить до широкій недискретній множини пасивних суб'єктів, яким не властива цілеспрямованість, навмисність дій. Наявний у реченні предикат виражає процес, що відбувається стихійно, не потребуючи зусиль суб'єкта, що не здатен контролювати свої дії внаслідок неособовості.

Реченням із неозначено-неактуальним суб'єктом протистоять структури з означеним неактуальним суб'єктом, де стихійний реалізатор дії вербалізований за допомогою іменника. Зрідка суб'єктна синтаксема виражена іменником у формі знахідного відмінка, напр.: **Зайло кулемет у Тимоша** (О. Довженко); **Але вранці прорвало воду, а я таки мусив викликати сантехніка...** (Л. Костенко).

²⁵ О. Межов, *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення*, Луцьк 2007, с. 54.

²⁶ *Ibidem*, с. 104.

²⁷ М. Гіро-Вебер, *К определению понятия „субъект” в синтаксисе русского языка [в:] Теория функциональной грамматики. Полевые структуры*, Санкт-Петербург 2005, с. 342.

Значно частіше стихійний реалізатор дії названий у реченні за допомогою іменника в орудному відмінку, що виражає складне інструментально-суб'єктне значення, напр.: *Снігом віконечко наше забило...* (П. Куліш); *Хати хитало течією* (О. Довженко); *Хіба його [Грицька] не присипало землею в окопі?* (Є. Гуцало).

Інструментальна семантика орудного зумовила тлумачення подібних конструкцій як речень із невербалізованим суб'єктом зі значенням невідомої стихійної сили. Зокрема, Є. Тимченко відзначив функціонування в безсуб'єктних реченнях підметового інструменталу, що виступає як знаряддя невідомого суб'єкта²⁸. С. Смеречинський констатував поширення в українській народній мові безпідметових конструкцій, де присудок стосується „неназваного діяча, що уявляється й чинить ... як невідома, таємна субстанція (сила, причина) і виступає та діє активно”, а орудний відмінок передає значення знаряддя невідомої „таємної” сили, напр.: *Хмарами півнеба замостило*.²⁹ А. Вежбицька ствержує, що синтаксична конструкція російської мови типу *Его придавило сосной* передбачає участь у події певної незбагненої сили, що в метамові виражається спеціальним компонентом.³⁰

Р. Мразек зазначив, що орудний непрямого суб'єкта в активних безособових конструкціях є факультативним елементом на відміну від назви об'єкта. Оскільки реалізатор дії має стихійний характер, в орудному такого значення виступають тільки назви неістот.³¹ З огляду на доволі пізню появу письмових фіксацій подібних конструкцій, вживання у функції предиката особових дієслів, тільки у безособовому значенні, Р. Мразек висловив гіпотезу, що більш ранніми були речення без орудного, які з'явилися на основі двоскладних із неозначеним підметом-суб'єктом. Спочатку орудний мав значення знаряддя невідомої стихійної сили, пізніше під впливом власне безособових структур набув функцій непрямого суб'єкта. На сучасному етапі розвитку мови, на думку Р. Мразека, не можна вбачати в такому орудному тільки значення знаряддя якоїсь невідомої сили, оскільки можлива трансформація односкладних речень у двоскладні: *Ветром относит голос* → *Ветер относит голос*. Проте в окремих випадках типу *Его убило гранатой* інструментальне значення виявляється виразно: назване іменником в орудному відмінку є тільки безпосередньою технічною силою, яка викликала смерть, що засвідчує можливість трансформації в неозначено-особове речення *Его убили гранатой*.³²

І. Вихованець відзначає функціонування орудного перехідного між суб'єктом та інструментальним його різновидами типу, який поширюється тільки на назви неістот і використовується в односкладних реченнях. Вторинна функція

²⁸ Є. Тимченко, *Вокатив і інструменталь в українській мові*, Київ 1926, с. 75.

²⁹ С. Смеречинський, *Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*, Харків 1932, с. 22–23.

³⁰ А. Вежбицька, *Семантика граматики*, Москва 1992, с. 11.

³¹ Р. Мразек, *Синтаксис русского творительного*, Прага 1964, с. 167.

³² *Ibidem*, с. 170–174.

власне суб'єкта дії притаманна орудному в похідних пасивних конструціях, де він виявляє семантико-синтаксичні ознаки субстанціальності, динамічності та активності, напр.: *Школа збудована молоддю; Роман був написаний учителем.*³³ За спостереженнями М. Плющ, у сучасній українській мові є два типи безособових речень із орудним суб'єкта при функціонально-безособовому дієслові. Перший тип становлять конструції з орудним, що позначає стихійну силу: *Вибуховою хвилею його кинуло в сніг* (Г. Тютюнник); другий – конструції з орудним, що позначає джерело (причину) дії або стану: *Від Псла війнуло прохолодою, запахло укропом, коноплями* (К. Гордієнко).³⁴

На думку О. Межова, суб'єктна синтаксема, пересуваючись зі своєї типової позиції в інструментальну, зберігає первинну функцію, що засвідчує трансформаційний зв'язок односкладних конструцій із двоскладними, напр.: *...жовтий очерет занесе снігом* (О. Гончар) ← *Сніг занесе жовтий очерет*. Інструментальне значення орудного посилюється, якщо в його позиції виступають назви конкретних предметів, проте і в такому випадку суб'єктна семантика орудного не знівельована, пор.: *Кулею черкнуло Чернишевого човна* (О. Гончар) – *Хтось [ворог] кулею черкнув Чернишевого човна – Куля черкнула Чернишевого човна.*³⁵

Виразна суб'єктна семантика, властива орудному в аналізованих односкладних реченнях, не дозволяє інтерпретувати їх як різновид речень із неозначено-предметним суб'єктом. Речення *Снігом засипало дороги* допускає трансформування в конструцію *Сніг засипав дороги*, проте трансформація *Щось засипало дороги снігом* не можлива. Форма орудного відмінка є показником дезактивності, відстороненості суб'єкта від його ознаки, а також меншої актуальності. Гранична неактуальність і відстороненість суб'єкта від реалізованої ним стихійної дії втілюється у реченнях із неназваним суб'єктом дії. Дезактуалізація суб'єкта дії завдяки імпліцитності вираження уможливує вияв суб'єктної семантики наявними синтаксемами, особливо в лівобічній щодо предиката позиції, напр.: *Жути запалило...* (М. Коцюбинський); *Лижню замело...* (В. Шевчук); *Індію знов трясє...* (Л. Костенко).

Як речення з означеним суб'єктом кваліфікуємо й такі, де іменник в орудному вказує на характер запаху, напр.: *Пахне канатами, рибою, йодом* (М. Коцюбинський); *Запаморочливо пахло в'яучим листям, хмелем і калиною...* (П. Загребельний); *Тхнуло вогкістю...* (В. Шевчук). Хоча джерелом певного запаху може бути не тільки названий іменником об'єкт, вважаємо, що пропозиція речень типу *Пахне квітами* не містить вказівки на наявність множини потенційних носіїв запаху на відміну від речень із неозначеним займенником *Щось*

³³ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004, с. 76.

³⁴ М. Плющ, *Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці*, Київ 2011, с. 65.

³⁵ О. Межов, *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012, с. 350.

пахне квітами. Речення без неозначеного займенника ідентифікують характер запаху, а не його джерело. Водночас суб'єктне значення є супровідним для орудного при дієслівних предикатах на позначення нюхових відчуттів. Воно послаблюється у разі ускладнення семантичної структури і наявності інших носіїв суб'єктної семантики, напр.: **В хаті** *тхнуло папером і книжками* (І. Нечуй-Левицький); **Од Васюти** *пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока* (Г. Тютюнник); **У човні** *терпко пахло лепехою і розогом...* (Ю. Мушкетик). Найменш виразно суб'єктність орудного виявляється у двоскладному реченні, де джерело запаху позначене іменником у називному відмінку – основному морфологічному варіантові суб'єктної синтаксеми, напр.: ... *Городи пахнуть полином, м'ятою...* (Г. Косинка); *Яблука пахли свіжою землею впереміш із осіннім листям* (В. Шевчук).

3) Незбагнений суб'єкт. Речення з таким суб'єктом відображають ситуації, в яких джерело, каузатор дії мисляться як такі, що не можуть бути сприйняті органами чуття, незрозумілі, напр.: *Зиму додержало до самого Благовіщення, а там зразу й пустило...* (Панас Мирний); *Деся їх, напевно, розметало тепер по всіх світах...* (І. Багрянний). З одного боку, дієслово, що виконує функцію предиката, виражає дію, що вимагає активного суб'єкта, спрямовану на предмет чи особу, з іншого боку, семантико-синтаксична організація речення засвідчує нереалізованість цієї суб'єктної семантики, функційну одноособовість дієслова. Унаслідок імпліцитності суб'єкта дії об'єктність – характерна ознака семантичної структури речень із предикатами дії³⁶ – модифікується. Об'єктна синтаксема переміщується в лівобічну позицію, набуваючи суб'єктних рис, проте виразна акціональна семантика предиката, неузгодженість його значення й форми з лівобічним компонентом обмежують виявлення семантики суб'єкта-пацієнса. Такі речення є повідомленнями про складні причинно-наслідкові зв'язки між ситуаціями дійсності, вплив зовнішніх чинників, які не можуть бути чітко ідентифіковані в межах наївного світобачення, виразником якого є природна мова, напр.: ... *відкинуло мене назад на чийсь поперек* (Остап Вишня); *Її [Славіну] немилосердно трясло на возі...* (Б. Антоненко-Давидович); *Автобус смикнуло...* (В. Шевчук).

За допомогою речень із неназваним суб'єктом і акціональним предикатом, граматична форма якого засвідчує неособовий характер діяча, позначають вплив надприродних сил, які мисляться як суб'єкти не доступні для візуального сприйняття і спостереження, напр.: [*Бог одпустить, йон сьогодні добрий – його син воскрес, – відповіла Уляна Несторка і пішла з церквища.*] *І як тільки одійшла яна, їх одпустило* (В. Дрозд); *На кухні щось впало й загуло, під дверима спальні застогнало і в усьому домі задвигтіли меблі* (В. Даниленко). Неозначений суб'єкт такого типу бачимо в прокльонах, де вербалізовано несприятливу для адресата, проте бажану для мовця дію, напр.: ... *бодай вас сточило, як шашіль сволок...* (М. Коцюбинський);

³⁶ *Ibidem*, с. 63.

– *Кинь, кидай, кажу, щоб тебе об землю кидало!* (О. Довженко). Неозначеність є постійною характеристикою незбагненого суб'єкта, тому речення з ним не мають відповідників із іменниковою суб'єктною синтаксею.

4) Неозначений локус-суб'єкт. Невелика кількість дієслівних предикатів позначають стан природи без називання носія стану, напр.: *Вечоріло; Зоріє; Смеркає; Розвиднялось*. Відповідні одноособові дієслова вважали позбавленими будь-якої валентності³⁷, пояснювали нульову валентність виявом специфічної глобальної пропозиції, за якої подія сприймається нерозчленовано.³⁸ Відсутність лексично вираженого залежного іменника при таких дієсловах І. Вихованець пояснює тим, що вони вказують на особливі стани всеохопного характеру, які поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет. Дієслова, що вказують на лексично не виражений суб'єкт стану, вчений вважає синтаксичним варіантом одновалентних дієслів, що формують у сукупності останніх підклас із лексично не вираженою, але структурованою у семантико-функційному плані суб'єктною синтаксею.³⁹

Наявність суб'єктного значення виразніше виявляється у реченнях, де всеохопний стан позначається за допомогою функційно одноособового дієслова, що в інших випадках виражає особові протиставлення, напр.: *Уже і в ніч пішло...* (О. Довженко); *Відчутно повертало на весну* (О. Гончар); *...взялося на мороз* (Г. Тютюнник); *Хилиться до вечора...* (В. Шевчук).

Неозначеність суб'єкта всеохопного стану зумовлена загальністю перцептивного образу. Його денотатом є недискретний простір, недиференційований на окремі об'єкти. Недискретний характер позначуваного суб'єктом на граматичному рівні втілює значення однини, протиставлене маркованому значенню множини. Неможливість лексичного вираження такого суб'єкта зумовлена тим, що єдиною інтегральною ознакою для поєднання всіх об'єктів, яким у їхній сукупності властива названа предикатом ознака, є належність до предметного світу, вказівка на який пов'язана зі значенням третьої особи. Як слушно зауважує О. Кубрякова, мова членує дійсність, оскільки її членує наша свідомість, і ділить на такі складники, які вона виділила і „визнала”.⁴⁰ Невербалізовані знання є невіразними, неусвідомленими, поява спеціального позначення для структури знання дозволяє перетворити щось дифузне та досі невизначене в щось, що характеризується виразними межами і виділене в окрему сутність.⁴¹

³⁷ Л. Теньер, *Основы структурного синтаксиса*, пер. И. Богуславского, Л. Лухт, Б. Нарумова, С. Сахно, Москва 1988, с. 251.

³⁸ С. Кацнельсон, *О категории субъекта предложения [в:] Универсалии и типологические исследования. Мецциановские чтения*, Москва 1974, с. 107–108.

³⁹ І. Вихованець, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988, с. 114.

⁴⁰ Е. Кубрякова, *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*, Москва 2004, с. 44.

⁴¹ *Ibidem*, с. 306.

Відсутність окремої лексики для позначення носія всеохопного стану засвідчує дифузність відповідної когнітивної структури.

Посилення означеності суб'єкта реалізується за допомогою локативних синтаксем, що набувають деяких суб'єктних характеристик. Проте здебільшого уточнення просторових координат вияву такого стану є досить умовним, напр.: *Надворі почало смеркати* (І. Нечуй-Левицький); *Надворі помалу сіріло* (І. Багряний); *...навкруги посутеніло* (О. Гончар). Нерідко констатація названого предикатом стану пов'язується із вказівкою на загальний напрямок перцепції, напр.: *На заході трохи вияснилось...* (М. Коцюбинський); *Десь там, на сході ледь-ледь сіріло...* (В. Лис). Суб'єктне значення локатива посилюється у тому разі, коли він встановлює чіткі межі вияву предикативної ознаки, напр.: *Ось у хаті зразу почервоніло...* (Панас Мирний); *В лісі посутеніло* (М. Коцюбинський); *Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку* (Г. Тютюнник).

Отже, в українській мові значення третьої особи реалізується в низці функційних варіантів, відмінних за рівнем означеності суб'єкта та способами його мовної експлікації. Семантика неозначеного предметного суб'єкта репрезентується в реченнях із дієслівним предикатом у формі третьої особи однини теперішнього / майбутнього часу або однини середнього роду минулого часу за відсутності суб'єктної синтаксеми. Семантика неозначеного предметного суб'єкта втілюється у таких функційних варіантах: неозначено-невідомому, неозначено-неактуальному, неозначено-незбагненному, неозначено-локативному. Вони є наслідком взаємодії різновидів семантики неозначеності з семантикою третьої особи, що вказує на предметні суб'єкти. Унаслідок абстрактності предметного значення мовна форма, характерна для експлікації дій неозначено-предметного суб'єкта, вживається також для вираження дій невідомих осіб.

ЛІТЕРАТУРА

- Вежицкая А., *Семантика грамматики*, Москва 1992.
- Виноградов В., *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004.
- Вихованець І., *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ 1988.
- Гиро-Вебер М., *К определению понятия „субъект” в синтаксисе русского языка [в:] Теория функциональной грамматики. Полевые структуры*, Сакт-Петербург 2005, с. 333–345.
- Дудик П., *Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення)*, Київ 1973.
- Золотова Г., Оніпенко Н., Сидорова М., *Коммуникативная грамматика русского языка*, под общ. ред. Г. Золотовой, Москва 1998.
- Золотова Г., *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 2003.

- Золотова Г., *К понятию предикативности* [в:] *Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков*, Ленинград 1975, с. 147–154.
- Золотова Г., *Понятие личности / безличности и его интерпретации* [в:] „Russian Linguistics”, vol. 24, 2000, p. 103–115.
- Кацнельсон С., *О категории субъекта предложения* [в:] *Универсалии и типологические исследования. Мецаниновские чтения*, Москва 1974, с. 104–124.
- Кубрякова Е., *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*, Москва 2004.
- Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. Булаховського, т. 2, *Синтаксис*, Київ 1951.
- Ломтев Т., *Предложение и его грамматические категории*, Москва 2007.
- Межов О., *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення*, Луцьк 2007.
- Межов О., *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012.
- Мразек Р., *Синтаксис русского творительного*, Praha 1964.
- Онипенко Н., *Теория коммуникативной грамматики и проблема системного описания русского синтаксиса* [в:] „Русский язык в научном освещении”, № 2, 2001, с. 107–121.
- Плющ М., *Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці*, Київ 2011.
- Смеречинський С., *Нариси з української синтаксиса (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*, Харків 1932.
- Степанов Ю., *Имена, предикаты, предложения (Семиотическая грамматика)*, Москва 1981.
- Теньер Л., *Основы структурного синтаксиса*, пер. И. Богуславского, Л. Лухт, Б. Нарумова, С. Сахно, Москва 1988.
- Тимченко С., *Вокатив і інструменталь в українській мові*, Київ 1926.
- Шелякин М., *Знаковые функции умолчания синтаксем в простых предложениях русского языка* [в:] *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста*, Москва 2002, с. 190–197.
- Шелякин М., *О происхождении и употреблении безличной формы русского глагола* [в:] „Вопросы языкознания”, № 1, 2009, с. 35–49.

SEMANTIC TYPOLOGY AND LANGUAGE SEMANTICS REPRESENTATION OF INDEFINITE-PERSONAL SUBJECT

The article sets out to provide analyses of indefinite-personal sentences as a way of language semantics representation regarding the peculiar third-person subject. It was defined that indefinite-personal subject semantics is represented in sentences which consist of the verbal third-person singular predicate in the Present or Future Tense. It may also be represented in sentences which consist of the verbal predicate of neuter gender in the Past Tense in cases of a lack of the subject syntaxeme and are used in such functional variants as: indefinite-uncertain, indefinite-irrelevant, indefinite-incomprehensible, and indefinite-locative. They are the effect of the varieties of indefiniteness of semantics interaction with third-person semantics. This points to their personal subjects.

Key words: indefinite-personal sentence, subject, predicate, third-person, semantics, indefiniteness.